

Hürrem Sultan 26 Cemâziyelâhir 965'te (15 Nisan 1558) İstanbul'da öldü ve Süleymaniye Camii hazinesine defnedildi. Mezarının üzerine daha sonra Kanûnî tarafından büyük bir türbe yaptırılmıştır. Hürrem Sultan adına Avrupa'da ve Türkiye'de tiyatro ve opera oyunları sergilenmiştir.

Haseki Hürrem Sultan'ın yaptırdığı en büyük hayır eseri İstanbul'da halen Haseki adıyla anılan semttteki cami, medrese, mektep, imaret ve dârüüşşifâdan oluşan külliyesidir (bk. HASEKİ KÜLLİYESİ). Hürrem Sultan yine İstanbul'da Kariye adıyla anılan tekkeyi daha sonra medreseye çevirtmiştir (Atâî, s. 168). Ayasofya civarındaki çifte hamamın da bânisi olup ayrıca Kudüs'te, Mekke ve Medine'de hayır eserleri vardır. Başta Haseki Külliyesi olmak üzere yaptırdığı bütün eserler için yüksek gelirli vakıflar bırakmıştır (*İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 [1546]*, s. 434-435). Ayrıca Kanûnî Sultan Süleyman zevcesinin ölümünden sonra onun için Mekke ve Medine'de imaretler yaptırmış, Edirne'ye su getirterek birçok çeşmeden akıtmış, Cısır-i Mustafa Paşa'da kervansaray, cami ve imaret inşasıyla buralar için gelir kaynakları vakfetmiştir (Feridun Bey, I, 608 vd.). 968 (1561) yılında da Hicaz halkına 3000 altın göndermiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

T SMA, nr. E 5038, 5662, 5859, 5926, 6036, 6056, 11480; *Haseki Sultan Vakfiyesi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3752; *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*, s. 434-435; Feridun Bey, *Münşeât*, I, 608; II, 65; O. G. Busbecq, *Türk Mektupları* (trc. H. Cahit Yalçın), İstanbul 1939, s. 42, 103; Âli, *Künhü'l-ahbâr*, İÜ Ktp., TY, nr. 5959, vr. 431^{a-b}; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, s. 101, 102, 105, 129, 168; Müneccimbaşı, *Sahâifü'l-ahbâr*, III, 502; Hammer (Atâî Bey), V, 323-324; VI, 8; *Mir'âtü'l-Haremeyn*, II, 891; *Sicill-i Osmânî*, I, 32; Ahmed Refik [Albnay], *Kadınlar Saltanatı*, İstanbul 1332, I, 50 vd.; a.mlf., "Hürrem Sultan'ın Son Seneleri", *YM*, sy. 32 (1918), s. 108 vd.; M. Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, İstanbul 1950, s. 5-47; a.mlf., *Haremde Mektuplar*, İstanbul 1956, s. 80-84; a.mlf., *Osmanlı Saraylarında Harem Hayatının İyüzü*, İstanbul 1959, s. 83 vd.; a.mlf., "Kanuni Sultan Süleyman ve Ailesi ile İlgili Bazı Notlar ve Vesikalar", *Kanuni Armağanı*, Ankara 1970, s. 227 vd.; a.mlf., *Harem II*, Ankara 1971, s. 2, 41, 45, 47; a.mlf., *Padişahların Kadınları*, s. 34-35; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 510; a.mlf., "Hürrem Sultan", *İA*, V/2, s. 593-596; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri*, s. 232-234, 496-499; Abdülkadir Özcan, "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar", *Mimarbaşı Koca Sinan: Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, İstanbul 1988, s. 133-134; M. Sokolnicki, "La Sultane Ruthe-ne", *TTK Belleter*, XXIII/90 (1959), s. 229-239; Şule Aksoy Kutluhan, "Hürrem Sultan Vakfiyesi", *Antika*, sy. 24, İstanbul 1987, s. 21-24; S. A. Skilliter, "Khurrem", *EP* (Fr.), V, 68-70.

CAHİT BALTACI

HÜRREMİYYE

(الخرمیة)

Mezdek tarafından kurulan dinî harekete ve aşırı Şîa'nın tesiriyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen ad.

Büyük ihtimalle Mecûsîlik'le eş anlamlı olarak kullanılan ve "iyi, isabetli din" anlamına gelen Bihdin isminden etkilenilerek Hürremdîniyye olarak da anılan fırkanın bu ismi almasının sebebi kesin olarak bilinmemektedir. Müslüman müelliflerin çoğu, fırka mensuplarının her şeyi hoş ve mubah saydıklarını göz önünde bulundurarak kelimenin Farsça *hurrem* (şen, neşeli) isminden geldiğini ileri sürerler (meselâ bk. Deylemî, s. 25). Bu arada Mezdek'in, öğretisinin eski bir merkezi olan Erdebil yakınlarındaki Hürrem kasabasına, Hürremiyye adlı bir dağa yahut Belh'in Hürremâbâd köyüne nisbetle fırkanın bu isimle anıldığı şeklindeki görüşler yanında kocasının öldürülmesinin ardından önce Medâin'e, daha sonra Rey'e kaçan ve mezhebi orada yaymaya çalışan Mezdek'in karısı Hürreme'den dolayı fırkanın bu ismi aldığı da söylenmektedir.

Hürremiyye bazan Mezdekiyye ile eş anlamlı olarak kullanıldığı gibi farklı olarak da düşünülmektedir. Kırmızı renkli elbiseler, işaretler ve bayraklar kullandıkları için Hürremiyye'den Muhammire diye bahseden İbnü'n-Nedîm, bu isimle mezhebin bir bölümünü değil genel olarak Mezdek'in hareketini kastetmektedir (*el-Fihrist*, s. 405). Hürremiyye'yi iki gruba ayıran Abdülkâhîr el-Bağdâdî ise birinci grubun İslâm'dan önceki Mezdekiler, diğeri'nin de onların devamı olan Bâbekiyye ve Mâzyâriyye fırkaları olduğunu söylemekte ve bu ikincileri Hürremdîniyye adıyla zikretmektedir (*el-Farq*, s. 266). Bağdâdî'nin bu ifadesinden Hürremdîniyye'nin İslâm'dan sonraki Hürremiyye olduğu şeklinde bir sonuç çıkarmak mümkündür. Bu arada Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî'nin Hürremiyye'nin Mezdekiyye'den farklı olduğu şeklindeki ifadesi ise II. (VIII.) yüzyıl başlarında cereyan eden bazı olaylara bağlı bir değerlendirme şeklinde kabul edilmelidir. Zira Mes'ûdî, Hürremiyye'yi Horasanlı Ebû Müslim'in mensupları ile aynı fırka olarak kabul etmektedir (*Mürûcü'z-zehab*, III, 305). Önceleri İran'da Cîbâl bölgesinde yoğun biçimde bulunmalarına rağmen Mezdekiler'den bahset-

meyen İslâmî kaynakların, Keysâniyye'ye bağlı aşırı Şîi unsurlarla birleşerek Emevî devri sonlarına doğru çıkardıkları isyanlardan sonra bu fırkayı ele aldıkları görülmektedir. Bu husustaki ilk rivayetlerden biri, Abbâsî dâisi Hıdâş'ın 118 (736) yılından önce Nişâbur ve Merv'de faaliyet gösterdiği, Hürremîler gibi düşündüğü ve serbest cinsî münasebete izin verdiği şekildedir (Taberî, VII, 109).

Ebû Hâtîm er-Râzî'ye göre Abdullah b. Muâviye'nin aşırı taraftarı olan ve onun ölümünden (129/746-47) sonra kendilerine değişik liderler seçen Harîsiyye fırkası da Hürremdîniyye adıyla anılmıştır (*Kitâbü'z-Zîne*, s. 298). Bundan, Harîsiyye ve Hıdâşîyye'nin Horasan ve Batı İran'da kısmen çevredeki eski Mezdekiler'den teşekkül etmiş ve Abdullah b. Muâviye tarafından bir müddet kontrol altında bulundurulmuş olması sonucu çıkarılabilir. Genel olarak İslâm müelliflerine göre Hürremiyye fırkasının kuruluş amacı hâkimiyetin Araplar'dan Acemler'e geçmesini sağlamaya dayanmaktadır (meselâ bk. Makdisî, V, 134). Bundan dolayı Emevîler'i ortadan kaldıran ihtilâlin lideri, Arap hâkimiyetine karşı İranlılar'ın kendilerini ispat etmesinin sembolü kabul edilen ve sonunda Abbâsî zulmüne uğrayan Horasanlı Ebû Müslim Mezdekî Hürremîler'i en çok etkileyen kişi olmuş, daha sonra da Hürremiyye ile Ebû Müslim taraftarlığı özdeşleşmiştir. Bu sebeple birçok müellif Hürremiyye'yi Ebû Müslim'i imam, peygamber ve hatta Allah'ın kendisine hulûl ettiği kimse olarak kabul eden Müslimiyye ile aynı fırka olarak kabul etmiştir. Bazı kaynaklar Hürremiyye'yi, Ebû Müslim'in öldürülmesinden sonra onun radikal Abbâsî aleyhtarı olan taraftarları şeklinde açıklamaktadır. Mes'ûdî'ye göre Horasan Hürremiyyesi Ebû Müslim'in 137 (755) yılında Halife Mansûr tarafından idam edilmesinden sonra belirgin bir şekilde ortaya çıkmış, bunların Müslimiyye diye anılan bölümü Ebû Müslim'in ölmediğini, asla ölmeyeceğini ve dünyada adaleti hâkim kılacağını iddia ederken diğerleri onun ölümünü kabul ederek yerine kızı Fâtıma'nın imam olduğu düşüncesini benimsemişlerdir. Fâtımiyye ismini alan bu fırkanın mensupları, Fâtıma'nın neslinden gelecek bir kişinin yeryüzüne hâkim olacağına ve Abbâsî idaresini yıkıp kendi saltanatını kuracağına inanıyorlardı (*Mürûcü'z-zehab*, III, 305).

Ebû Müslim'in idam haberinin yayılması üzerine onun eski dostlarından olan

Sindbâd (Senfâd veya Senbâz) adlı bir kişi isyan ederek Mezdekî, Şifî ve Zerdüştiler'den oluşturduğu bir ordu ile Nişâbur'dan Rey'e hareket etti. Cibâl ve Taberistan'dan iltihak eden kuvvetlerle güçlenen Sindbâd Arap hâkimiyetini sona erdirip Kâbe'yi yıkacağını, Ebû Müslim'in ölmeyip kısa bir süre sonra mehdî olarak ortaya çıkacağını ileri sürdü. Abbâsî Halifesi Mansûr'un kumandanlarından Cehver b. Mer-râr el-İcîfî kumandasındaki orduyla Rey ve Hemedan arasındaki Mefâze'de karşılaşım savaşı tutuşan Sindbâd yetmiş gün sonra mağlûp edilerek öldürüldü, böylece Hürremiyye'nin ilk isyanı bastırılmış oldu (Taberî, VII, 495).

Bundan kısa bir müddet sonra (muhtemelen 140/757 yılında) Ebû Müslim'in ölmediğini, Rey dağlarında yaşadığını, onun Zerdüş'tün dinini ıslah edeceğini iddia eden İshak et-Türk Mâverâünnehir'de yeni bir isyan başlattı. Fakat onun faaliyetleri ve isyanının neticesi hakkında kaynaklarda kesin bilgi bulunmamaktadır.

Ebû Müslim'in ölümünden yaklaşık yirmi yıl sonra ortaya çıkan, Rizâmîyye fırkasına mensup olduğu bilinen ve Mâverâünnehir'de bir ihtilâl hareketinin liderliğini yapan Mukanna' el-Horasânî'nin faaliyetleri de İslâm kaynaklarınca genel olarak Hürremiyye hareketinin bir uzantısı olarak kabul edilir (bk. KEYSÂNİYYE).

II. (VIII.) yüzyıl ortalarında İran'ın batısındaki Mezdekîler de yaygın olarak Hürremiyye adını kullanıyorlardı. 162 (779) yılında Cürçân'da isyan eden Muhammir, Müslimiyye ile davalarını birleştirmek suretiyle Ebû Müslim'in sağ olduğunu ve çağını ıslah edeceğini ileri sürmüştü, ve onun genç torunu Ebû'l-Gazâ'yı kendilerine lider seçip Rey'e kadar ilerlemeye muvaffak olmuşlarsa da Ömer b. Alâ kuvvetleri tarafından mağlûp edildiler. Bundan sonra da zaman zaman İsfahan, Cürçân, Azerbaycan, Hemedan ve Rey'de çeşitli isyanlar çıkaran Hürremîler devlet güçleri karşısında tutunamamışlardır.

Hürremiyye'nin Arap ve İslâm aleyhtarı hareketi, Bâbek el-Hürremî'nin 201-223 (816-838) yılları arasında Azerbaycan'da başlatıp sürdürdüğü isyanla zirveye ulaştı. Me'mûn ve Mu'tasım devirlerinde yirmi yılı aşkın bir süre devlet güçlerini meşgul eden bu isyan, Mu'tasım'ın kumandanı Afşin tarafından Bez Kalesi zaptedilip Bâbek'in yakalanarak öldürülmesine kadar devam etti. Bâbek'in ölümünden sonra da 300 (912-13) yılına kadar İsfahan'da

çeşitli aralıklarla isyanlar görüldü. IV. (X.) yüzyılda Fars, Ahvaz, İsfahan, Burç, Saymere, Dinever, Kum, Rey, Kâşân, Taberistan dağları, İrmîniye, Cürçân ve Horasan'da da muhtelif Hürremî gruplarının mevcut olduğu kaynaklarda belirtilmektedir (İbnü'l-Esîr, VIII, 269). Hürremiyye'nin VI. (XII.) yüzyılda Hemedan'ın kuzeybatısındaki Ensâbaz, Derkezin ve Azerbaycan'da bulunuşu fırkanın en son anımları olarak görülür (Bündârî, s. 124).

Hürremiyye kendi arasında çeşitli fırkalara ayrılmıştır. Mes'ûdî kendi zamanında bunların Kûdekiyye (Kûdşâhiyye veya Kürdşâhiyye) ve Lûdşâhiyye olarak iki kısma ayrıldığını, bu iki fırkanın çoğunluğu teşkil ettiğini belirtir. Kûdekiyye'nin, Ebû Müslim'in kızı Fâtıma'dan oğlu veya torunu olan ve Kûdek-i Dâna denilen Mehdî b. Feyrûz'dan dolayı bu ismi almış olması muhtemeldir.

Kaynaklarda, İslâm öncesi İran inançları ve aşırı Şia düşüncelerinin tesiri altında kaldığı belirtilen Hürremiyye'nin inanç ve ibadetleri hakkında en sağlıklı bilgileri fırka mensupları ile şahsî temaslar kurup kitaplarını okumak suretiyle elde ettiğini belirten Mutahhar b. Tâhîr el-Makdisî, Hürremiyye'nin nur ve zulmet esasını kabul eden, tenâsühe inanan düalist bir fırka olduğunu söyler. Bu fırka mensupları, ruhun amellerine göre bedenden bedene intikal ederek ceza veya mükâfat gördüğünü ileri sürerler. Bu arada ruhun hayvan cesetlerine intikal suretiyle azap göreceği de kabul edilir. Ayrıca bütün ruhların yeniden dünyaya döneceği şeklinde rec'ate benzeyen bir çeşit tenâsühe de inanırlar. Kitapları ve akdeleri ne olursa olsun bütün peygamberler bir tek ruhtan ilham alırlar. Peygamberlere gelen vahiy hiçbir zaman kesilmez. Gusûl, namaz, oruç, hac ve zekât gibi temel ibadet konularıyla ilgisi bulunmayan bu gruba göre bir dine inanan herkes mükâfat ümit edip cezadan korktuğu müddetçe doğru yoldadır. Cemaatlerine kötülük yapmayan ve dinlerine dil uzatmayan kimseye kötülük yapmak veya böylesini aşağılamak doğru değildir. Ayaklanma gibi bir durum olmadıkça kan dökmekten şiddetle kaçınılmalıdır. Ebû Müslim'e karşı duyulan sevgi Hürremiyye'nin bütün fırkalarında görülen bir özellik olup onu öldürdüğünden dolayı Ebû Ca'fer el-Mansûr'a lânet okurken Fâtıma bint Ebû Müslim'in oğlu Mehdî b. Feyrûz'a salât ve selâm edip rahmet dilerler. Hukukî problemlerini çözmek

için başvuracakları imamları ve "firîşteh" (melek) denilen dinî rehberleri vardır. Şarap ve diğer alkollü içkileri içmek en yaygın ve bereketli bir hareket olarak kabul edilir. Bu arada Mâsebezân ve Mihricân-ı Kazak'ta gördüğü kimselerin temizliğe son derece riayet ettiğini, insanlara karşı iyilik ve şefkatle davrandıklarını belirten Makdisî bunlardan bir kısmının, kadınların razı olması halinde serbest cinsî ilişkisinin ve herhangi bir kimseye zararı dokunmadığı takdirde nefsin arzu ettiği her şeyin mubah olduğuna inandığını kaydetmektedir (*el-Bed' ve't-târîh*, IV, 30-31). Bu arada fırkanın servet ortaklığına dayanan bir sistem kurduğu yolunda kesin bilgi bulunmamaktadır.

Hürremiyye'nin Mezdekiyye temelleri üzerine kurulmuş bir sistem olduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Karâmita ve İsmâiliyye'nin bu fırka ile yakın ilişkisi olduğu ve fikir alışverişinde buldukları hususu ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira Hürremiyye'nin İsmâiliyye doktrini üzerinde etkili olduğu yahut Hürremîler'in geniş ölçüde ilk İsmâiliyye'ye uydukları konusunda yeterli bilgi mevcut değildir.

BİBLİYOGRAFYA :

Dineverî, *el-Ahbârü't-tuvâl*, s. 391-392; Taberî, *Târîh* (Ebû'l-Fazl), VII, 109, 495; VIII, 143, 266, 339, 667-668; Nevbahî, *Fıraku's-Sî'a*, I, 32, 41-42; Ebû Hâtîm er-Râzî, *Kitâbü'z-Zîne* (nşr. Abdullah Sellûm es-Sâmerrâî, *el-Gulûv ve'l-fıraku'l-gâliyye fi'l-hadâretü'l-İslâmiyye* içinde), Bağdad 1982, s. 298, 299, 306; Es'arî, *Ma'kâlât* (Ritter), s. 438; Mes'ûdî, *Mürücû'z-zehab* (Abdülhamîd), III, 305-306; a.mlf., *el-Tenbîh*, s. 352-356; Nerşahî, *Târîh-i Buḥârâ* (nşr. ve trc. Emîn Abdülmecîd Bedevî - Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire 1965, s. 94-103; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 143, 171-172; II, 20-21; III, 122; IV, 8, 30-31; V, 134; VI, 95-97; Ebû Halef el-Kummî, *Kitâbü'l-Ma'kâlât* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1963, s. 44-64; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 405-408; Kâdî Abdülcebâr, *el-Muḡnî*, XX/2, s. 178; Bağdâdî, *el-Farḡ* (Abdülhamîd), s. 266-269; a.e.: *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), İstanbul 1979, s. 234, 244, 260, 318, 322, 331; Birûnî, *el-Âşârü'l-bâkiyye 'ani'l-kurânî'l-hâliyye* (nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1878, s. 211; İbn Hazm, *el-Faḡl* (Umeyre), I, 187; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 282-284, 316-317; Şehristânî, *el-Milel* (Kilânî), I, 154, 179; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, 196, 254; VI, 208, 303, 413, 441, 445; VIII, 269; Bündârî, *Zübde'tü'n-Nusra* (Burslan), s. 120, 124; Deylemî, *Mezhebü'l-Bâḡniyye*, s. 25; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neşetü'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, Kahire 1977, II, 262-264; A. Şükrî Ebû Avz, *ez-Zendeḡa ve'z-zenâdika*, Amman, ts. (Dârü'l-Fikr), s. 129-132; D. S. Margoliouth, "Hurremiyye", *IA*, V/1, s. 596-597; W. Madelung, "*Khurramiyya*", *EI*² (İng.), V, 63-65; Louis H. Gray, "Mazdandaran", *ERE*, VIII, 508.

